

วิทยุชุมชน : การจัดการความรู้เรื่องอาหารธรรมชาติ Local Livelihood : Knowledge Management in Natural Food Collection

อุทุมพร หลอดโค (Uthumporn Lordko)¹
วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ (Viyouth Chamruspanth)²

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งเสนอผลการศึกษาระบวนการจัดการความรู้เรื่องอาหารธรรมชาติ และเพื่อวิเคราะห์กลไกทางสังคมที่ทำหน้าที่ในการถ่ายทอดความรู้เรื่องดังกล่าวในระดับครัวเรือนและชุมชน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ กล่าวคือ ใช้มุมมองของแนวคิดการจัดการความรู้ เพื่อศึกษาเรื่องอาหารธรรมชาติ ในหมู่บ้านหินเห็บ ตำบลพระยืน อำเภอพระยืน จังหวัดขอนแก่น เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ การจดบันทึกภาคสนาม เก็บรวบรวมข้อมูลเน้นวิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ซึ่งได้แก่ ชาวบ้าน ผู้นำหมู่บ้าน ผู้อาวุโส และบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการดำเนินวิถีชีวิตของการเก็บหาอาหารธรรมชาติ ผลการวิจัยพบว่า การจัดการความรู้ถูกสร้างขึ้น ในกระบวนการขัดเกลาทางสังคม โดยมีกลไกทางสังคม คือ สถาบันครอบครัว และความสัมพันธ์เชิงสังคม นอกจากนี้ยังพบว่า มีการสร้างความรู้ใหม่ โดยต่อยอดจากองค์ความรู้เดิมของชาวบ้านซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อชาวบ้านในการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น

Abstract

This article aims to present the results of our study. The purposes of this research were to study the knowledge management process related to natural food collection and to analyze social mechanisms used in knowledge transfer at household and community levels in Ban Hin-Herb, Tambol Prayeun, Amphur Prayeun, Khon-Kaen Province. Knowledge management is used as a key concept to formulate a conceptual framework for this study. Qualitative research methodology was employed for data collection and analysis. Research tools and techniques used include interview guidelines, in-depth interviews, field note taking, and participant and non-participant observations. Data collection was done through in-depth interview and group discussion with the following key informants: the village headman, knowledgeable persons of the village, and common villagers. The results of this research revealed that knowledge management has been a part of the socialization process. Family, kinship and social relations were found to be the key social mechanisms

¹นักศึกษา หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
²ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

in knowledge management. In addition, it was found that new knowledge is constructed based on local wisdom, which is very beneficial to the villagers to cope with changes in natural resources in their local areas.

คำสำคัญ: การจัดการความรู้, อาหารธรรมชาติ

Keywords: Knowledge Management, Natural food collection

บทนำ

จากวิถีชุมชนของชาวบ้านตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยอยู่กับธรรมชาติตั้งแต่เกิดจนตาย โดยไม่มีทางแยกออกจากธรรมชาติได้เลย เพราะมนุษย์จำเป็นต้องบริโภคธรรมชาติควบคู่กับการดำรงชีวิตของมนุษย์ รู้จักใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างชาญฉลาด ซึ่งความรู้ดังกล่าวนำมาใช้ในการอยู่ร่วมกันได้อย่างสมดุล เกิดจากการเรียนรู้จากการปฏิบัติผ่านประสบการณ์ของตนเอง และสิ่งแวดล้อมรอบตัวเรา สิ่งนี้จึงเกิดเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Population wisdom) และมีการถ่ายทอดความรู้ให้แก่มนุษย์รุ่นต่อมาเพื่อแก้ไขปัญหาในการดำรงชีวิตได้อย่างเหมาะสม การพัฒนาของประเทศไทยที่ผ่านมา นั้นมีแบบแผนในการพัฒนาประเทศ ตามนโยบายแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีเป้าประสงค์ในการพัฒนาประเทศที่เน้นพัฒนาเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ โดยใช้องค์ความรู้และวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาแทนที่ภูมิปัญญาท้องถิ่น ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านในการอาศัยพึ่งพิงประโยชน์จากระบบนิเวศธรรมชาติ (ปิ่นแก้ว, 2539) ผลจากการพัฒนาประเทศที่มีฐานคิดยึดติดกับแนวคิดทางด้านเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ โดยลืมนึกถึงที่ยึดติดกับการเรียนรู้ชาวบ้านมีการขยายพื้นที่ทางการเกษตรเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ การใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร อันเป็นสาเหตุหลักในการทำลายระบบทรัพยากรธรรมชาติส่งผลกระทบต่อลดจำนวนของแหล่งอาหารธรรมชาติภายในท้องถิ่นเป็นผลมาจาก การส่งเสริมให้ใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรของภาครัฐ กลายเป็นสาเหตุหลักในการทำลายวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม

ปัจจุบันจึงมีการตื่นตัวของสังคมเริ่มตื่นตัวฟื้นฟูอนุรักษ์ปรับใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อให้เข้ากับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างเหมาะสม จากเหตุผลดังกล่าวเป็นแรงผลักดันให้คนริเริ่มและให้ความสนใจเกี่ยวกับสิ่งที่เป็บริบทแวดล้อมนั้นก็คือ “ธรรมชาติ” มากกว่าที่จะวิ่งตามความล้ำหน้าทางเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียว

“การจัดการความรู้” (knowledge management) เป็นเครื่องมือทางการบริหารจัดการที่นำมาใช้เพื่ออธิบายภูมิปัญญาท้องถิ่น อันเกิดจากวิถีชุมชนในการพัฒนาสังคม เพื่อเปิดกรอบกว้างทางความคิดสร้างสรรค์และสังสมภูมิปัญญา เรียนรู้กระบวนการตามธรรมชาติของมนุษย์ ท่ามกลางบริบทสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคม ที่มีพัฒนาการยาวนาน แม้สังคมมนุษย์จะมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร มนุษย์ยังคงมีศักยภาพอันยิ่งใหญ่ สามารถเรียนรู้ทั้งจากมนุษย์ด้วยกันและเรียนรู้ตามธรรมชาติ (เอกวิทย์, 2540) การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ที่ในการดำรงชีวิตสร้างความรู้ขึ้นจากประสบการณ์ที่เคยพบเจอมาแล้วส่วนหนึ่ง และอีกส่วนเกิดจากการได้รับการอบรมสั่งสอนจากครอบครัว ชุมชน และสถาบันทางการศึกษาต่างเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่มนุษย์นำไปสู่การเรียนรู้ร่วมกันทั้งตัวบุคคลเอง ชุมชนและสังคม อันมีกลไกทางสังคมเป็นตัวประสานองค์ความรู้อย่างต่อเนื่อง และมีการนำมาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบัน ดังนั้นในงานครั้งนี้จึงมุ่งศึกษาการสร้างองค์ความรู้และถ่ายทอดองค์ความรู้ของชาวบ้าน โดยใช้แนวคิดการจัดการความรู้ (Knowledge Management) ของ Nonaka and Takeuchi เพื่อนำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์กระบวนการจัดการความรู้ 4 ขั้นตอน คือ เพื่อศึกษา

การสร้างองค์ความรู้ การถ่ายทอดความรู้ การนำความรู้มาประยุกต์ใช้ประโยชน์และผลที่เกิดขึ้นจากการจัดการความรู้ของชาวบ้านในเรื่องอาหารธรรมชาติ

วิธีการศึกษา

ผู้ศึกษาเลือกวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อใช้เป็นวิธีการศึกษาปรากฏการณ์ในพื้นที่ โดยเลือกพื้นที่วิจัยแบบเจาะจง คือ หมู่บ้านหินเหิบ ตำบลพระยืน อำเภอพระยืน จังหวัดขอนแก่น อันเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติและมีความหลากหลายทางชีวภาพด้านอาหารธรรมชาติ การวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งเป็น 2 ระดับ คือ ระดับครอบครัวและระดับชุมชน โดยมีผู้ให้ข้อมูล ได้แก่ ชาวบ้าน ผู้นำหมู่บ้าน ผู้อาวุโส ผู้นำการประกอบพิธีกรรมและบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการดำเนินวิถีชีวิตของการเก็บหาอาหารธรรมชาติ ใช้ระยะเวลาในการวิจัย 2 ปี (ตั้งแต่ ปี 2549-2551) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วย การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-dept Interview) โดยมีแนวทางการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลระดับชุมชน แนวทางการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลระดับครัวเรือน การสนทนากลุ่ม (Focus Groups) การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม (Non - Participant Observation) โดยใช้ร่วมกับกล้องถ่ายรูป เครื่องบันทึกเสียง และแผนที่หรือเอกสารทางวิชาการ วิธีการเก็บข้อมูล สามารถแบ่งออกเป็น 2 ขั้นตอน คือ 1) การเก็บรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ ซึ่งได้จากการทบทวนวรรณกรรม วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย เอกสารทางวิชาการ วารสารและอินเทอร์เน็ต 2) การเก็บรวบรวมข้อมูลขั้นปฐมภูมิ ซึ่งได้จากการเก็บข้อมูลภาคสนามโดยใช้วิธีการแบบ Snow Ball เข้ามาช่วยเพื่อให้ได้แหล่งข้อมูลและสามารถคัดเลือกตัวผู้ให้ข้อมูล จากนั้นผู้ศึกษาเข้าไปฝังตัวอยู่ภายในหมู่บ้าน แนะนำตัวและชี้แจงถึงรายละเอียดของการเข้ามาทำการศึกษาค้นคว้า สร้างความสัมพันธ์ โดยการเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนในหมู่บ้าน

การเข้าไปร่วมในการหาอาหารธรรมชาติซึ่งเป็นกิจกรรมที่ทำในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ประกอบกับการสังเกตและ พูดคุย นำไปสู่การสัมภาษณ์เชิงลึกที่จะมีแนวทางในการสัมภาษณ์ เพื่อนำข้อมูลที่นำมาทำการวิเคราะห์และสังเคราะห์ในงานศึกษา รวมทั้งมีการตรวจสอบข้อมูลโดยการจัดการสนทนากลุ่ม (Focus group) ในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน จากนั้นนำเอาข้อมูลที่ได้นำมาวิเคราะห์รายวันและวิเคราะห์ข้อมูลรวมเพื่อนำมาเขียนรายงานเสนอข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) ตามกรอบแนวคิด ทฤษฎีเพื่อนำมาอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

ผลการศึกษา

บริบทและพลวัตของระบบอาหารธรรมชาติ

เนื่องด้วยลักษณะทางนิเวศวิทยาและความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ป่าอีสานตอนบน มีลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นภูเขาสลับซับซ้อน และพื้นที่ป่าดิบชื้นผสมป่าเบญจพรรณ ทำให้พื้นที่ป่ายังคงมีความอุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายทางชีวภาพ ชุมชนบ้านหินเหิบตั้งอยู่ในเขตอำเภอพระยืน จังหวัดขอนแก่น ในอดีตชุมชนอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ดิน ป่าไม้ และน้ำ เป็นปัจจัยสี่เพื่อหล่อเลี้ยงชีวิต ไม่มีรายจ่ายในการซื้ออาหาร เพราะมีผักสวนครัวที่ปลูกเอาไว้ตามหัวไร่ปลายนา อีกทั้งยังมีอาหารธรรมชาติ ผักป่า เห็ดนานาชนิด สัตว์และแมลงที่อาศัยอยู่ตามธรรมชาติ นานาชนิด อาจเรียกได้ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว บนเขามีของป่า” สิ่งเหล่านี้สามารถนำมาประกอบอาหารเพื่อใช้กินได้ในชีวิตประจำวัน ครั้นเมื่อการเจ็บไข้ได้ป่วยก็จะหาสมุนไพรจากป่า หรือใช้บริการของพ่อหมอในการช่วยรักษาพยาบาลอาการเจ็บป่วย อันเป็นความเชื่อของคนในชุมชน การสร้างบ้านเรือนก็อาศัยวัสดุที่มีในป่า ไม่ว่าจะเป็น เสา ฝา หลังคา และพื้นบ้าน นำมาสร้างที่อยู่ ชุมชนจึงเป็นชุมชน

ที่ตั้งอยู่ท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรทางธรรมชาติ ต่อมาเมื่อรัฐบาลได้พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและแพร่กระจายเข้ามาสู่ชุมชน ด้วยการนำสิ่งที่เรียกว่าความเจริญ เช่น การสร้างถนนเพื่อเชื่อมโยงระหว่างหมู่บ้านทุกหมู่บ้าน อำเภอและจังหวัด ทำให้มีชีวิตมีสิ่งอำนวยความสะดวกสบายในทางวัตถุ ทำลายวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนสิ่งของโดยตรงระหว่างชุมชนลดน้อยลง เพราะสินค้าแบบทันสมัยถูกนำเข้าสู่ชุมชน ผ่านทางรถเร่ขายนำสินค้าเข้าไปขายภายในหมู่บ้าน ชาวบ้านก็ซื้อสินค้าที่มีมาล่อตาล่อใจงายขึ้น ซึ่งเป็นการเพิ่มรายจ่ายที่ไม่จำเป็นให้กับชาวบ้าน ในปี พ.ศ. 2504 ผลของการพัฒนาประเทศอย่างต่อเนื่อง ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบโครงสร้างเกษตรกรรมตามชนบทเพื่อขายในตลาดตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในช่วงนี้ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงวิธีการเกษตรเพื่อยังชีพมาเป็นเพื่อการขาย ทำลายระบบการทำนาแบบดั้งเดิมที่อาศัยแรงงานจากสัตว์ ส่งเสริมให้ใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยคือการใช้รถไถ การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงและสารเคมีในการเพิ่มผลผลิต เพราะเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะส่งผลต่อการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร ปัญหาที่พบตามมาก็คือการบุกรุกพื้นที่ป่าไม่มากขึ้น จนทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงจำนวนมาก ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในธรรมชาติ การตัดต้นไม้ เผ้วถางป่าเพื่อปรับพื้นที่ป่าให้กลายเป็นพื้นที่ทางการเกษตรส่งผลให้เกิดการเสียสมดุลย์ตามธรรมชาติ อาหารป่าไม่สามารถผลิตและออกผลได้ตามฤดูกาล ปัจจุบันป่าไม้เหลือเพียงป่าโคกที่อยู่ตามหัวไร่ปลายนา “โคกตาดโตน” มีจำนวนพื้นที่ 500 ไร่ เป็นป่าไม้ที่ชุมชนอนุรักษ์ไว้เพื่อใช้หาอาหารธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามกระแสการเปลี่ยนแปลงแห่งโลกยุคโลกาภิวัตน์ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านโดยไม่มีทางเลือกเลยได้

วิถีชุมชนสู่การจัดการความรู้เรื่องอาหารธรรมชาติ

ด้วยความเชื่อและวิถีชีวิตของคนในชุมชนมีความผูกพันกับธรรมชาติ จึงกลายมาเป็นจุดเริ่มต้น

ของการสร้างสรรค์ความรู้อันเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการเรียนรู้ การปรับตัวของคนให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสามารถอยู่ได้อย่างเป็นปกติ เป็นความรู้ทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวพันกับการดำรงวิถีชีวิตของคนร่วมกับการอาศัยและพึ่งพิงประโยชน์จากธรรมชาติ ซึ่งองค์ความรู้ในแบบของชาวบ้านจะเป็นวิถีทางในการขนขวยเอาตัวรอดภายใต้บริบทแวดล้อม นำมาสู่กระบวนการจัดการความรู้ในแบบฉบับของชาวบ้าน เนื่องจากชุมชนมีความรู้เกี่ยวกับการเก็บหาอาหารธรรมชาติเป็นความรู้พื้นฐาน (Basic Knowledge) ได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้มาจากบรรพบุรุษของตน เป็นการส่งผ่านองค์ความรู้จากรุ่นสู่รุ่น จุดกำเนิดการเรียนรู้และรับองค์ความรู้มีพื้นเพมาจากการอบรม สั่งสอน เลี้ยงดูของครอบครัว เป็นปฏิบัติการที่ชาญฉลาด เกิดขึ้นภายใต้ภาวะความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างคนในครอบครัวเดียวกันกับสมาชิกในครอบครัว เพื่อปลูกสร้างจิตสำนึก รวมทั้งควบคุมพฤติกรรม การปฏิบัติตนของคนในครอบครัว ซึ่งแฝงอยู่ในวิถีชีวิตที่เรียบง่ายภายใต้เวทีการเรียนรู้ที่เป็นอิสระ ไร้ขอบเขตของธรรมชาติที่มีอยู่แวดล้อมกับชุมชน จากข้างต้นอาจพอทราบว่าความรู้ในการหาอาหารธรรมชาติของชาวบ้านมีที่มาอย่างไร และเมื่อความรู้ถูกถ่ายทอดกันมาต่างวาระเวลา ต่างช่วงอายุของคนแต่ละรุ่นทำให้ความรู้อย่อมมีความแตกต่างกัน องค์ความรู้จึงถูกแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก “องค์ความรู้เดิม” ชูของความรู้นี้เป็นการได้รับถ่ายทอดมาจากพ่อแม่ถ่ายทอดมาสู่ลูกโดยตรง องค์ความรู้นี้จะไม่มีเปลี่ยนแปลง แม้ว่าการเวลาจะผันแปรไปสักเพียงใด หากเมื่อต้องการใช้สามารถนำมาใช้ได้ทุกเมื่อที่ต้องการอันได้แก่ องค์ความรู้ในการจำแนกแหล่งอาหารว่าอาหารมีตามป่าไม้ ป่าโคกตามหัวไร่ปลายนา ภูเขา หนองนา และลำห้วย การจำแนกประเภทของอาหารโดยใช้ความรู้ในการจดจำและแยกแยะตามลักษณะทางกายภาพของอาหารแบ่งเป็น อาหารประเภทเห็ด พืชผัก ผลไม้ แมลงและสัตว์ต่างๆ การพยากรณ์คาดคะเนการช่วงเกิดของอาหารแต่ละชนิด โดยดูจาก

ลักษณะของสภาพอากาศ หากอากาศร้อนชาวบ้านจะสามารถคาดเดาเกี่ยวกับการเกิดของเห็ดได้ ซึ่งแต่ละช่วงของฤดูก็จะสามารถพบเห็นอาหารธรรมชาติที่มีความหลากหลายและแตกต่างกัน การจดจำตำแหน่งในการวางกับดักล่าสัตว์ชนิดต่างๆ ทั้งสัตว์ แมลง และปลา มีการสืบทอดการทำเรื่องไม้เครื่องมือในการดักจับสัตว์ เช่น ไซ เบ็ด แอ็บดักกบ ลอบ แห สวิง เป็นต้น ความรู้อย่างนี้จึงไม่ค่อยมีการปรับเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา เพราะเป็นชุดความรู้ที่สามารถใช้ในการหาอาหารได้จริงและยังประสบผลสำเร็จอยู่ ความรู้เหล่านี้จึงถูกสืบทอดต่อกันมาเรื่อยๆ เปรียบเสมือนความรู้ที่อยู่คู่กับชุมชน

ลักษณะที่สอง “องค์ความรู้ใหม่” เป็นชุดความรู้ที่กลายร่างหรือต่อยอดมาจากชุดความรู้เดิมของชาวบ้าน ทั้งนี้ชุดความรู้ใหม่จะถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับบริบทของสภาพแวดล้อม และจำนวนของทรัพยากรทางอาหารธรรมชาติที่มีปริมาณจำกัด สาเหตุที่เป็นเช่นนั้นคือระบบนิเวศของอาหารธรรมชาติเริ่มลดจำนวนลง อีกทั้งการที่หมู่บ้านนั้นได้รับการบริโภคข้อมูลข่าวสารต่างๆ ที่ทันสมัยสามารถนำมาประดิษฐ์และคิดค้นหาวิธีการในการเก็บหาอาหารธรรมชาติในเชิงอนุรักษ์ เพราะชาวบ้านเชื่อว่าวิธีการที่คิดค้นหรือประดิษฐ์ความรู้ขึ้นมาใหม่จะเป็นหนทางในการช่วยอนุรักษ์จำนวนทรัพยากรให้มีอยู่ มีกิน มีใช้ตลอดชั่วลูกหลาน วิธีการอนุรักษ์พันธุ์ของอาหารธรรมชาติแต่ละประเภท จึงมีวิธีที่ชาวบ้านเลือกใช้ต่างกัน อาทิเช่น การเก็บเห็ดอย่างอนุรักษ์ โดยเลือกเก็บเห็ดที่มีลักษณะพอเหมาะแก่การนำไปกิน ไม่เก็บเห็ดอ่อนหรือแก่ การรักษาพันธุ์พืชผักที่มีราคาสูงในท้องตลาด อย่างเช่น ผักหวานหน่อไม้ บ้างก็นำมาปลูกหรือเพาะเลี้ยงไว้ในบ้าน หรือหากผักเหล่านี้เกิดในพื้นที่ส่วนตัวก็จะทำการเลี้ยงดูอย่างดี เพราะถือว่าเป็นผักที่สามารถสร้างรายได้ให้กับครัวเรือนของตนได้ การทดลองเพาะพันธุ์เห็ดป่าในแบบฉบับของชาวบ้าน โดยเป็นวิธีการทดลองนำเห็ดที่เกิดขึ้นในป่ามาเพาะปลูกไว้ในหมู่บ้าน แต่วิธีการนี้ยังไม่ประสบความสำเร็จ ยังเป็นเพียงความพยายามของชาวบ้านบางคนที่ยอยากทดลอง

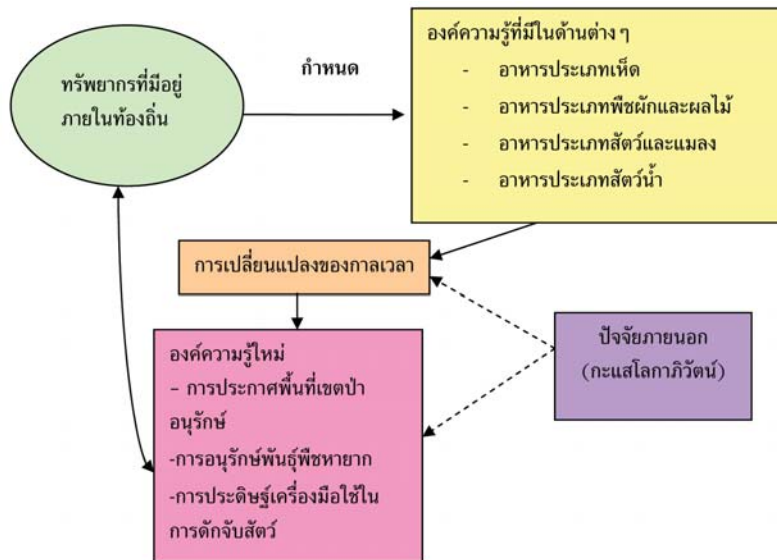
เพาะเลี้ยงเห็ด การประดิษฐ์เครื่องมือและอุปกรณ์ในการล่าสัตว์ กรณีการจับนกในอดีตต้องอาศัยการรื่องเลียนแบบเสียงนกโดยใช้คน แต่ปัจจุบันวิทยาการที่ทันสมัย ชาวบ้านจึงได้เรียนรู้วิธีการอัดเสียงรื่องเลียนแบบนกใส่เทปหรือซีดี เพื่อเปิดล่อนกให้มาติดกับดักที่ชาวบ้านวางไว้ การเรียนรู้วิธีการใหม่ๆ จากเพื่อนต่างหมู่บ้านในการใช้ห้วงยางช่วยพยุงตัว เพื่อการล่าจับปลาในเขตน้ำลึก ในปัจจุบันการตระหนักและรับรู้ของชาวบ้านมีมากขึ้น ก่อให้เกิดการรู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์ ซึ่งความคิดการรู้จักใช้นี้อยู่บนฐานคติของความพอดี ไม่เห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นกฎหมายที่ชาวบ้านใช้ในการดูแลรักษาทรัพยากรทางธรรมชาติ ในเขตป่าโคกตาโคโดนที่เป็นป่าสงวน อีกทั้งได้รับความร่วมมือจากภาคผู้นำชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นให้การดูแลและสนับสนุน การรักษาพืชพรรณ อาหารธรรมชาติ เพื่อการกำหนดข้อตกลงร่วมกันของชาวบ้าน ที่มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

ปัจจัยที่เอื้อหนุนองค์ความรู้ในการเก็บหาอาหารธรรมชาติ

ภายใต้บริบทและพลวัตของทรัพยากรทางธรรมชาติที่แวดล้อม ชุมชนมีความพยายามสร้างวิธีการอันเป็นหนทางในการสร้างความรู้และสามารถจัดการกับทรัพยากรทางธรรมชาติที่เหมาะสม โดยปัจจัยที่กำหนดให้องค์ความรู้ยังคงอยู่ในปัจจุบันคือ ทรัพยากรที่มีอยู่ ด้านอาหารธรรมชาติจะเห็นได้ว่าทรัพยากรนั้นมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชาวบ้านมีวิธีจัดการกับทรัพยากรที่ยังคงเหลืออยู่ตามช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วง เช่น การเก็บเห็ดเชิงอนุรักษ์ของชาวบ้าน ซึ่งชาวบ้านใช้วิธีการคัดเลือกดอกเห็ดที่เหมาะสมแก่การนำมาบริโภค ไม่เก็บเห็ดที่อ่อนหรือแก่เกินไป การขยายและเพาะพันธุ์พืชหายาก เช่น ผักหวาน ต้นหวาย เพราะผักทั้งสองชนิดนี้เป็นผักที่หายากและมีมูลค่าสูงทำให้ชาวบ้านนิยมนำมาเพาะปลูกไว้ในพื้นที่ของตัวเองและทำการบำรุงดูแลเพื่ออนุรักษ์ให้ผักทั้งสองชนิดเพิ่มจำนวนมากขึ้นในท้องถิ่น เป็นต้น

การสร้างองค์ความรู้ใหม่ในรุ่นต่อมา มีการปรับเปลี่ยนวิธีคิด การประดิษฐ์ คิดค้นสิ่งใหม่เพิ่ม ทั้งนี้เพราะเมื่อองค์ความรู้เดิมบางอย่างเมื่อผ่านช่วงเวลาหนึ่งไปไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้จริง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระบบของทรัพยากรทางธรรมชาติ ความมั่นคงทางอาหาร เช่น การประกาศเขตผืนป่าอนุรักษ์โคกตาตโดนและผืนป่าธรรมชาติบริเวณวัดป่าบ้านหินเหิบ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลพระยืน ในการวางกฎเกณฑ์เพื่อใช้

ควบคุมพฤติกรรมกรเข้ามาแสวงหาประโยชน์ของชาวบ้าน เมื่อทรัพยากรเริ่มลดจำนวนลงทำให้ชาวบ้านเรียนรู้และคิดค้นหาวิธีการเพื่ออนุรักษ์อาหารธรรมชาติให้คงอยู่ชั่วลูกหลาน จำเป็นต้องวางข้อกำหนดและกฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ เพื่อกำหนดรูปแบบการใช้ทรัพยากรร่วมกันของชาวบ้าน สามารถนำมาอธิบายได้ตามวงจรการเปลี่ยนแปลงขององค์ความรู้เรื่องอาหารธรรมชาติตามแผนภาพดังต่อไปนี้

รูปที่ 1. วงจรการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้อาหารธรรมชาติ

องค์ความรู้เรื่องอาหารธรรมชาติจะเกิดขึ้นภายใต้ความอิสระ ไม่มีเงื่อนไขหรือวิธีการที่ตายตัว ไม่มีความแน่นอน โดยอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคม ครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้านและชุมชน ถ่ายทอดความรู้ผ่านกระบวนการทางสังคม (Socialization) โดยความรู้จะถูกถ่ายทอดในลักษณะแบบไม่ได้ตั้งใจ ไม่ได้เลือกสถานที่และเวลาในการถ่ายทอด แต่เกิดขึ้นตามความเหมาะสมของชาวบ้าน การได้รู้ได้เห็น ได้ยิน ได้สัมผัส จะทำให้คนซึมซับเอาความรู้เหล่านั้นไว้ภายในตัวเอง จากนั้นก็จะใช้วิธีการเดียวกันถ่ายทอดความรู้ไปสู่คนรุ่นต่อไป โดยใช้กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกันและกันของชาวบ้าน เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ที่ฝังลึกในตัวบุคคล จนเป็นความรู้

ที่ผู้อื่นสามารถเข้าถึงได้ให้อยู่ในรูปแบบที่สามารถถ่ายทอดให้เข้าใจได้ง่ายกลายเป็นความรู้เชิงประจักษ์หรือความรู้ชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) แต่ความรู้ในเรื่องอาหารธรรมชาติของชาวบ้านจะเก็บความรู้ไว้ในลักษณะไม่เป็นความรู้ที่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นเพียงความรู้ที่เกิดขึ้นและอยู่ภายในตัวคน (สุจินต์, 2549) ซึ่งเวทีที่ใช้ในการเสวนาเพื่อแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ คือ การไปเยี่ยมชมกัน การเจอกันโดยบังเอิญตามแหล่งอาหารธรรมชาติในป่าตามไร่นาทั่วไป การพบปะกันตามงานบุญ งานประเพณีในท้องถิ่น เช่น งานบุญเผาศพ งานสงกรานต์ งานบุญบั้งไฟ เป็นต้น ซึ่งเป็นเวทีในการถ่ายทอดความรู้อย่างอิสระ ไม่มีรูปแบบตายตัว บางที่ชาวบ้าน

อยากรู้อยากถามอะไรกับผู้อื่น ก็จะใช้การถามเพื่อสร้างความเข้าใจ และเวทีที่เป็นอิสระเช่นนี้ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ระหว่างผู้รู้และผู้สนใจ ความรู้ในแบบฉบับของชาวบ้านจะถูกเก็บในลักษณะเรื่องเล่า พฤติกรรมที่แสดงออก (การทำเป็นตัวอย่าง) รูปแบบของเรื่องเล่าจะถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น โดยปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้มีการจัดเก็บความรู้และมีการส่งผ่านความรู้ได้อย่างต่อเนื่องใช้วิธีการพูดคุย เป็นวิธีการสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ ซึ่งองค์ความรู้ของชาวบ้านจะถูกจัดเก็บองค์ความรู้ในรูปแบบของเรื่องเล่าของชาวบ้าน นิทาน คำพังเพย ข้อชะล่า(ข้อห้าม) การใช้ข่าวลือเป็นสื่อในการบอกเล่าเรื่องราวของคนในหมู่บ้าน วิธีการใช้อุปกรณ์ และเครื่องมือในการหาอาหารธรรมชาติ ซึ่งเป็นรูปแบบการจัดการความรู้ของชาวบ้านที่เป็นตัวขับเคลื่อนองค์ความรู้มาสู่คนรุ่นต่อมา (Externalization : Tacit to Explicit) กลายเป็นองค์ความรู้ กระบวนการเปลี่ยนความรู้ในรูปแบบของความรู้ที่ฝังลึกภายในตัวบุคคล ไปเป็นความรู้ที่ชาวบ้านคนอื่นสามารถเข้าถึงและเรียนรู้องค์ความรู้นี้ได้

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยชุมชน

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสภาพทรัพยากรทางธรรมชาติในยุคโลกาภิวัตน์ ชุมชนมีการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ มีปัจจัยภายในและภายนอกเข้ามาสนับสนุนให้เกิดการอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติ ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดการทรัพยากร อันได้แก่ การพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์ ระเบียบกฎเกณฑ์ องค์กรประชาชน หรือองค์กรชุมชน การสนับสนุนจากหน่วยงานภายในท้องถิ่น เพื่อส่งเสริมการจัดการความรู้ของชุมชนในการดำรงไว้ซึ่งการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จึงก่อเกิดวิธีการอนุรักษ์ทรัพยากรทางอาหารธรรมชาติผ่านองค์ประกอบด้านการจัดการทรัพยากร คือ การพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์จากคุณค่าและประโยชน์ของทรัพยากรธรรมชาติเป็นพื้นฐานทางความคิดของชุมชน ในการกำหนดวัตถุประสงค์การอนุรักษ์แหล่งกำเนิดอาหารธรรมชาติ

ที่สำคัญของชุมชน ภายใต้พื้นฐานทางศีลธรรม การแสวงหาประโยชน์แต่พอเพียง และเป็นแนวทางในการกำหนดการใช้สิทธิประโยชน์จากทรัพยากรทางธรรมชาติร่วมกัน เช่น การอนุรักษ์พันธุ์ของอาหารธรรมชาติแต่ละประเภท การเก็บเห็ดอย่างอนุรักษ์ การเพาะพันธุ์พืชหายาก เป็นต้น ระเบียบกฎเกณฑ์เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ร่วมและเกิดความรู้สึกร่วมของชุมชน นำมาสู่การวางระเบียบข้อบังคับ บทลงโทษเพื่อจำกัดสิทธิการเข้าไปแสวงหาประโยชน์จากผืนป่าอนุรักษ์ ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ของชุมชนอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยได้รับความร่วมมือจากองค์กรประชาชน หรือองค์กรชุมชน เพื่อสร้างปฏิสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม ผ่านความรู้สึกร่วมเพื่อรักษาทรัพยากรทางธรรมชาติ ทั้งในรูปแบบองค์ที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ตลอดทั้งการเล็งเห็นความสำคัญจากหน่วยงานภายในท้องถิ่น อาทิเช่น องค์กรบริหารส่วนตำบล ในการสนับสนุนการประกาศเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ โรงเรียนในการปลูกจิตสำนึกให้แก่เยาวชนรุ่นหลังในการรักษาและหวงแหนทรัพยากรทางธรรมชาติให้คงอยู่ เพื่อช่วยกันอนุรักษ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาของชุมชน

บทสรุป

หมู่บ้านหินเห็บตั้งอยู่ในเขตอำเภอพระยืน จังหวัดขอนแก่น พื้นฐานวิถีชุมชนของหมู่บ้านอาศัยพึ่งพิงประโยชน์จากทรัพยากรทางธรรมชาติอย่างเข้มแข็งตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จากการศึกษาพบว่าการจัดการความรู้ของชาวบ้านมีรูปแบบการจัดการองค์ความรู้แบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร โดยส่วนใหญ่ความรู้ที่ชาวบ้านได้เรียนรู้มานั้นเกิดจากการเชื่อฟังการอบรม สั่งสอนของพ่อแม่ ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดในลักษณะความสัมพันธ์แนวดิ่งจากบนลงล่างของสมาชิกภายในครอบครัว พ่อแม่ พี่น้อง ปู่ย่า ตายายจะเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ต่างๆ ให้แก่สมาชิก มีการสื่อสารและบอกสอนความรู้ซึ่งกันและกัน อาจจะแฝงความรู้ในการเก็บหาอาหารในชีวิต ทั้งการทำงานเวลาพักผ่อน ก็จะคอยบอก คอยสอนกันตลอดเวลา

เพื่อให้ซึมซับรับเอาความรู้ ตามที่ Ikukiro Nonaka and Hirotaka Takeuchi เรียกว่า “ความรู้แฝงเร้น” (Tacit knowledge) ความรู้ถูกก่อร่างสร้างตัวขึ้นมา ในกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างความรู้ฝังลึกในคน (Tacit Knowledge) กับความรู้ชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) ซึ่งความรู้ในลักษณะการถ่ายทอดของคน ภายในครอบครัว (Nonaka and Takeuchi,1995) กลายเป็นเพียงการถ่ายทอดความรู้ในลักษณะความรู้แฝงเร้นเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นภายในร่างกาย มันสมองของคน เกิดขึ้นในตัวคนเองที่เรียกว่า “ความสามารถ หรือ ทักษะเฉพาะตัว” การพัฒนาระบบคิดในวิถีชุมชนนี้ เป็นเพียงกระบวนการที่ไร้ระเบียบแบบแผน อาจกล่าวได้ว่าขั้นตอนของการจัดการความรู้ตามแบบ วงจรเชกิกของ Ikukiro Nonaka and Hirotaka Takeuchi ยังขาดกระบวนการ ผสมผสานความรู้ (Combination) และการฝังหรือผนึกความรู้ (Internalization) ซึ่งเป็นขั้นตอนของกระบวนการจัดการความรู้ในทางวิชาการให้ความยอมรับ คือ การปรับเปลี่ยนวิถีคิด กระบวนการจากการทำการประชุมหรือการได้รับการอบรมความรู้ จากนั้นนำเอาองค์ความรู้ใหม่ที่มีจัดทำเป็นรูปแบบของเอกสาร มีการจัดบันทึกข้อ จัดระบบของข้อมูล เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจซึ่งข้อมูล ซึ่งขั้นตอนของการจัดการความรู้ให้อยู่ในรูปแบบของเอกสาร คู่มือ ตำราทางวิชาการ ชาวบ้านยังไม่มีวิธีการในการจัดเก็บความรู้ให้เป็นลายลักษณ์อักษร

ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม ตามแนวคิดการจัดการความรู้ ถือว่าเป็นการใช้แนวคิดที่เป็นชุดความรู้ที่ใช้ในการจัดการความรู้อย่างเป็นระบบ ถูกนำมาใช้ในการศึกษาภูมิปัญญาตามบริบทแวดล้อมของชุมชนท้องถิ่น ภายใต้วัฒนธรรมท้องถิ่น ทำให้การศึกษาครั้งนี้ได้รับคำตอบชัดเจนมากยิ่งขึ้น การวิเคราะห์กระบวนการจัดการความรู้ในชุมชน เป็นการเรียนรู้การสร้างองค์ความรู้ การถ่ายทอดความรู้ และกลไกทางสังคมที่ชุมชนใช้ในการอนุรักษ์องค์ความรู้ ซึ่งเกิดภายใต้เงื่อนไขการจัดการความสัมพันธ์ระหว่าง

คนและธรรมชาติ ดังนั้น การศึกษาในทางสายสังคมวิทยาที่เน้นการศึกษาคน ปฏิสัมพันธ์ของคนตามปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจึงจำเป็นต้องใช้กระบวนการศึกษาที่มีความหลากหลาย เพื่อให้สะท้อนข้อมูล ข้อความจริงที่พบ และเห็นการเปลี่ยนแปลงขององค์ความรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชน สร้างความรู้ ความเข้าใจกับปรากฏการณ์ทางสังคมที่ซับซ้อน

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและการพัฒนา

ผลวิจัยครั้งนี้ทำให้ได้ข้อมูลที่นำไปใช้ในการพัฒนาได้ 2 แนวทาง คือ

แนวทางแรก ด้านการพัฒนาการจัดการความรู้ของชาวบ้านและชุมชน ผลการศึกษาชี้ให้เห็นชัดเจนเรื่องของการถ่ายทอดความรู้โดยใช้กลไกทางสังคมเป็นการส่งผ่านองค์ความรู้ของคนในชุมชนและการยกระดับความรู้ในการจัดเก็บองค์ความรู้ ให้อยู่ในรูปแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษร คู่มือวิธีการในการหาอาหารธรรมชาติแต่ละประเภท เพื่อเป็นฐานข้อมูลที่ง่ายต่อการเข้าถึง การศึกษาค้นคว้าเป็นองค์ความรู้ให้อยู่กับชุมชน และผลักดันให้เป็นหลักสูตรท้องถิ่น ในสถานศึกษาใกล้ชุมชน เพื่อการธำรงรักษาองค์ความรู้ให้อยู่โดยไม่สูญหาย

แนวทางที่สอง ด้านนโยบายการพัฒนาของภาครัฐ ผลการศึกษานี้ส่งผลต่อแนวนโยบายในการพัฒนาของประเทศที่มุ่งเน้นส่งเสริมการสร้างอาชีพให้กับคนในเขตชนบท การปลูกฝังค่านิยมในการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อเพิ่มรายได้ ทำให้เกิดการทำลายระบบนิเวศของชุมชนและบุกรุกพื้นที่ป่าชุมชนมากยิ่งขึ้น ละเลยและให้ความสนใจต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน ที่ยังคงอาศัยและพึ่งพิงทรัพยากรที่มีอยู่ในธรรมชาติอย่างพอเพียงและเป็นไปในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน จึงควรเน้นการพัฒนาและวางนโยบายเพื่อเล็งเห็นการให้คุณค่า คุณภาพชีวิตของชาวบ้านภายใต้ฐานคิดแบบเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งจะส่งผลดีต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านและระบบนิเวศของชุมชนให้ยังคงอยู่ต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

ผู้ศึกษาขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยขอนแก่น และโครงการทุนวิจัยมหาบัณฑิต สกว. ด้านมนุษยศาสตร์-สังคมศาสตร์ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่สนับสนุนงบประมาณในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ รวมทั้งผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่ช่วยให้งานวิจัยสำเร็จ ลุล่วงด้วยดี

เอกสารอ้างอิง

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. 2539. **ภูมิปัญญา** นิเวศวิทยาชนพื้นเมือง: ศึกษากรณีชุมชนกระเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร. โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โลกคุณภาพ.

สุจินต์ สิมาร์ักษ์และคณะ. 2549. รายงานการวิจัย **ฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยพัฒนากลไกการจัดการความรู้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นระดับตำบล-อำเภอ = Development of local knowledge management agents at sub-district and district level.** ม.ป.ท. : ม.ป.พ..

เอกวิทย์ ณ ถลาง. 2540. **ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่** ภูมิภาค: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

Nonaka and Takeuchi. 1995. **The Knowledge creating company.** Oxford : Oxford University Press.